

b) De vorst: een onbeperkte machthebber?

Op het eerste gezicht lijkt de vorst in Machiavelli's concept op een alleenheerschappij af te stevenen. Toch is zijn intentie niet erin gelegen een nieuwe vorm van anarchie of dictatuur te creëren. Machiavelli zelf had immers de ervaring van 12 jaren in staatsdienst van een republiek te zijn geweest, meegebracht. Het was juist die periode die hem de zwakke punten van een republikeinse staatsvorm had doen inzien. Desalniettemin werd hij er niet toe aangedreven deze samenlevingsvorm volledig te verwerpen. Integendeel, hij zag zonder meer in hoe de politieke wereld ook door de zijde van de velen werd gedragen. Zij waren het immers die reeds bij de Grieken door de inbreng van hun verschillende visies en meningen ('doxai') de politieke openbaarheid constitueerden. **De vorst staat dus in een ambivalente verhouding tot het volk.** Enerzijds laat hij door zijn virtú zijn besliskracht en wilsenergie zien, die hem als een krachtige politieke leider doet uitblinken, anderzijds moet deze 'uomo virtuoso' er ook op bedacht zijn bij het volk eer en roem te verwerven. Pas wanneer zijn kwaliteiten ook in een positief daglicht verschijnen, ontwikkelt de virtú van de vorst zijn volledig karakter. De besliskracht is er niet, om het volk willekeurig naar zijn hand te zetten of te onderdrukken, maar om algemene erkenning door het volk te verkrijgen. **In dit spanningsveld tussen de virtú van de leidende persoonlijkheid en de politieke visies ('doxai') van het volk** constitueert zich de politieke wereld. Deze verschijningsvorm van het politieke is geen bijkomend kenmerk maar het wezenlijke element van de politieke wereld zelf.

In de uitwisseling van meningen en overtuigingen, in het beraadslagen van deze visies en in de openbare besluitvorming die tot handelen aanzet, **presenteert zich die wereld, die wij als politieke dimensie van het leven waarnemen.** Deze vormen van zelfpresentatie waren de geschiedenis door alom bekend, zo bijvoorbeeld het plechtige openbare optreden van de keizers in de oudheid, of de hoge adelstanden in de middeleeuwen. Vanouds werd voor de openbare positie van een persoon binnen een hiërarchie het begrip "**status**" gehandhaafd, in het Italiaans "**stato**". Machiavelli nu neemt dit begrip over en past het toe op **de politieke verschijningswereld.** Hierdoor ontstaat ons moderne begrip "**staat**".¹ – De staat is de ruimte waar in de openbaarheid de meningen van de velen samenkomen, gebundeld en gewogen worden, om zodoende tot handelingsadviezen te worden omgevormd.

Dit standpunt van Machiavelli draagt reeds vele **elementen van de 'moderne' staat** in zich (vrije meningsuiting; debattencultuur; oplossingsgeörienteerd). En zoals in de 21^e eeuw onder verschillende omstandigheden elementaire vragen rijzen, bij voorbeeld op welke manier de actuele problemen het beste kunnen worden aangepakt, en of de 'tijd' niet om een sterke leider vraagt, zo was het ook voor Machiavelli duidelijk dat de vorst steeds in een krachtenveld met het volk staat. Krijgt de erkenning van de vorst door het volk een sterke vorm van duurzaamheid, zo

¹ Vgl. de Engelse uitdrukking "in state", die weergeeft dat iemand met praal en pracht optreedt; of de Duitse uitdrukking "mit etwas Staat machen", die dezelfde inhoud draagt. Wij kennen het gebruik van dit begrip met name in de uitdrukking van het 'statussymbool', dat dus ook verwijst naar eer en aanzien die iemand bij anderen verkrijgt.

groeit zijn macht. Daardoor komt de vraag op, naar welke kant het gewicht van de macht uitslaat? - **De verschuiving van de macht typeert het karakter van de 'stato'**. Ligt de macht nagenoeg uitsluitend bij de vorst, krijgt de samenleving het karakter van een monarchie, tirannie of **'principaat'** (daarom heet zijn geschrift ook 'Il principe'). Slaat het gewicht de kant van het volk op, dan ontvouwt het regeren zich binnen de grenzen en inrichtingen die het volk zich zelf heeft gegeven. Deze vorm van samenleving heet **'republiek'**. Zij is het thema van het tweede hoofdwerk van Machiavelli, de **'Discorsi'**.

c) Het karakter van de politieke leefwereld volgens Machiavelli

Voor Machiavelli staat vast dat de politieke leefwereld vanwege zijn volledig kunstmatig karakter met **twee problemen** te kampen heeft:

- 1) hoe kan de 'stato' ontstaan, als iets volledig nieuws ?
- 2) hoe laat de 'stato' zich vervolgens in stand houden en bewaren ?

Met betrekking tot de stichting van de staat ziet Machiavelli alleen de 'homo virtuoso' daartoe in staat. De mensen van het 'gemene' volk zijn te zeer met hun privé aangelegenheden bezig ('vivere privato'). Alleen de enkeling met buitengewone wilskracht is in staat uit deze kleine wereld uit te stappen en zich tot een leven voor de algemeenheid ('vivere politico') te verheffen. Reeds in het verleden – zo Machiavelli – waren het de stichtingshelden zoals Romulus, Kyros en Theseus die de innovatiekracht hadden om de voorgegeven horizon van het privéleven te overstijgen en politieke werelden voor de gemeenschap op te bouwen. In de **'Discorsi'** verwoordt Machiavelli **dit standpunt** als volgt: "De volgende regel kan men beschouwen als algemeen geldig: zelden of ooit lukt het om een nieuwe republiek of rijk een goed bestel te geven, of in een reeds bestaande staat het bestel radicaal te hervormen, als dat niet door één persoon gebeurt; sterker nog, het is beslist noodzakelijk dat zo'n bestel, van welke type ook, door één persoon wordt opgezet en uitgewerkt."²

Nadat de staat eenmaal is gesticht, bestaat het **tweede probleem** erin, hem te bewaren. Omdat de staat immers volledig kunstmatig is – in tegenstelling dus tot de visie van Aristoteles die de mensen van nature geneigd ziet om in een staat te leven – is hij alsmaar in zijn existentie bedreigd. Daarom steken dus van alle kanten steeds nieuwe gevaren de kop op. Het zijn deze **'difficoltá'** ('moeilijkheden'), die vroegtijdig moeten worden herkend, om vervolgens met besliskracht te worden bestreden. De virtù van de 'homo virtuoso' vertaalt zich op dit punt naar het heldere vooruitzicht ten opzichte van de gevaren als een **'pro-videntia'**. Deze houding weet de gevaren aan hun aanvankelijke verborgenheid te onttrekken, en zo de grootst mogelijke **verstandigheid ('prudentia')** te laten blijken. De verstandigheid (**'prudentia'**) is immers – dat had reeds Cicero gezien - etymologisch afgeleid van het vooruitzicht, de **'providentia'**. – Klassiek filosofisch ziet dus ook Machiavelli de prudentia aan de wilskracht van de virtù voorafgaan. Dat wil zeggen: de 'homo virtuoso' laat in eerste

² N. Machiavelli, Discorsi, I, 9.

instantie zijn persoonlijkheid met name blijken door een bovengemiddeld inzicht in de moeilijkheden en problemen die een samenleving bedreigen. Hij ziet onder anderen ook dat de velen (de 'massa') in hun eigen wilsstreven vooral zichzelf willen verrijken en bevoordelen. Door deze **'ambizione'** - zoals Machiavelli het noemt - ontstaat in het volk een zelfvernietigende kracht, die alleen door de virtù van een 'principe' aan banden kan worden gelegd. In een tweede stap bouwt de 'principe' op dit fundament van de prudentia verder, door zonder te aarzelen met de kracht van de wil zijn inzichten – desnoods ten koste van de moraliteit - door te zetten (en anderen op te leggen). Binnen deze actie van de vorst moet hij er vooral op letten dat hij nog net voldoende aanzien weet te verwerven om zijn macht te handhaven. Zijn handelingen hoeven dus vervolgens niet werkelijk moreel verantwoord te **zijn**, maar hooguit de **schijn** leveren dat zij het zijn. Het **'zijn van de handelingen'** spelen voor hun morele kwalificatie geen rol; zodoende bestaan zij tenslotte als een middel tot handhaving van de macht. Dat betekent ook dat de prudentia, de verstandigheid die aan het begin van de handelingsacties van de vorst staat, tot een loutere berekening verlaagd wordt, een berekening aangaande het gebruik van middelen tot een bepaald doel. – Had Aristoteles de prudentia nog een prominente plaats gegeven in het afwegen van de vele meningen van het volk, **zo vervalt de beoordelende kracht van de prudentia bij Machiavelli tot een pure instrumentele calculatie van een technisch opererend verstand.** In de meest extreme vormen kan dan het volk tot een louter materiaal van het machtsspel van de vorst worden gedegradeerd. In deze zin verschijnt de **'ordine assoluta'**, deze 'losgemaakte ordening' als een voorbode voor alle politieke ontwikkelingen van de moderniteit, waarin het volk van zijn mogelijkheden en rechten beroofd wordt. – Het traditionele beeld van Machiavelli tekent hem inderdaad als een diabolische figuur van dergelijke tendensen. Inderdaad betaalt Machiavelli een hoge prijs voor dit steriele virtù-paradigma: hij staat toe en legitimeert immorele zelfbewaringstechnieken van de macht.

Toch lijkt deze visie op Machiavelli te eenzijdig. Ook al wordt het volk door een op behoud van macht gefocuste vorst geregeerd, die er ook niet voor terug schrikt immorele middelen te gebruiken (wat trouwens niet betekent dat de genomen beslissingen ten nadele van het volk zouden zijn), **zo heeft het volk toch ook een andere bondgenoot: het voortschrijden en de eindigheid van de tijd.** Menselijke handelingen zijn immers contingente (niet noodzakelijk op één manier verlopende) acties in het verstrijken van de tijd. Het verloop van de tijd plaatst de vorst steeds weer voor nieuwe situaties, die zich als gelegenheden (**'occasione'**) presenteren die telkens opnieuw om de besliskracht van de wil vragen. Die gelegenheden zijn dus de weerstanden die overwonnen dienen te worden. Machiavelli noemt deze situaties **'fortuna'**, geluk. Zij is de kracht die in het aanbieden van telkens nieuwe gelegenheden als uitdagingen de virtù van de vorst op de proef stelt. De 'homo virtuoso' toont zijn slagvaardigheid in het snel erkennen en oplossen van de geboden gelegenheden. Er zijn echter ook situaties die van langdurige aard zijn en moeilijk te overzien. Dit zijn de complexe constellaties van een politieke cultuur, door Machiavelli **'qualità de tempi'** genoemd. Niet alleen dus in het adequate handelen van de vorst ten opzichte van de snel opeenvolgende gelegenheden, maar vooral in de erkenning en het omgaan met deze algehele politieke situatie toont de 'principe' zijn omvattende kwaliteiten. Wanneer hij de 'qualità de tempi' mist, dan betekent dit ook de ondergang van de vorst. Volgens Machiavelli kan de vorst zich voor zijn acties en reacties alleen maar wapenen met het vormen van eigen gewoontes van het handelen. Worden deze echter te star en on-bewegelijk – wat volgens

Machiavelli het lot van de meeste vorsten is – dan mist hij op den duur het aanpassingsvermogen aan de ‘qualità de tempi; hij verliest vervolgens het aanzien bij het volk, en is hij ertoe gedoemd dat zijn macht uiteen valt.

Machiavelli, Discorsi III,9:

“Meermalen heb ik geconstateerd dat de oorzaak van de voor- en tegenspoed van de mensen ligt in de manier waarop zij hun handelen afstemmen op de tijd. Want het blijkt dat sommige mensen bij hun handelen onstuimig te werk gaan, andere terughoudend en voorzichtig; en omdat men in beide gevallen in overdrijving vervalt, en het bewandelen van de juiste weg onmogelijk is, maakt men in beide gevallen fouten. Maar de minste fouten en de meeste voorspoed vindt men bij degene wiens aanpak in harmonie is met de tijd, zoals gezegd; en iemands aanpak wordt altijd bepaald door de impulsen van zijn natuur.

Iedereen weet dat Fabius Maximus met zijn leger terughoudend en voorzichtig opereerde, en de vertrouwde Romeinse onstuimigheid en vermetelheid angstvallig vermeed; en de fortuin wilde dat deze wijze van opereren goed harmonieerde met de tijd. Want toen Hannibal, jong en gezegd door de fortuin, Italië was binnengevallen, het Romeinse volk al twee keer verslagen had, en de Republiek van bijna al haar goede soldaten en van haar zelfvertrouwen had beroofd, had ze geen betere commandant kunnen treffen dan iemand die met een omzichtige vertragingstactiek de vijand op afstand hield. En Fabius van zijn kant had geen tijdsgewricht kunnen treffen dat beter strookte met zijn benadering, en vergaarde daardoor grote roem. En dat Fabius’ aanpak een kwestie was van geaardheid en niet van vrije keuze, bleek toen Scipio met de legers naar Afrika wilde oversteken om de oorlog te beslissen. Fabius verzette zich daar hevig tegen, omdat hij zich niet kon losmaken van zijn vertrouwde benadering en gewoonten; als hij zijn zin gekregen had, was Hannibal nu nog steeds in Italië geweest. Fabius besepte niet dat de tijden veranderd ware, en dat de oorlogvoering diende te worden aangepast. Als Fabius koning van Rome was geweest, was de kans groot geweest, dat hij die oorlog had verloren, omdat hij niet bij machte zou zijn geweest om zijn strategie aan te passen aan de veranderende tijden. Maar hij was geboren in een republiek, die vele hoofden en vele zinnen telt; en zoals die republiek iemand als Fabius had, die de aangewezen persoon was voor tijden waarin de oorlog gerekt moest worden, zo had zij ook iemand als Scipio toen het moment gekomen was om die oorlog te winnen.

Hieruit volgt dat de republiek een langer bestaan en blijvender voorspoed kent dan een monarchie; want zij beschikt over verschillend gearde burgers, en kan dus beter op de verschillende tijdsgewrichten inspelen dan een vorst. Want iemand die gewend is de zaken op een bepaalde manier te benaderen verandert nooit, zoals gezegd, en dus is zijn lot onvermijdelijk bezegeld als de tijden veranderen en niet meer met zijn benadering harmoniëren.”

De **pedagogische intentie** van het werk ligt in **het scheppen van een nieuwe waarneming en verwerking van politieke problemen**. Er moet een andere generatie politici opstaan, die in hun handelen en optreden niet alleen de argumentatie van het ‘zowel – als ook’ huldigen, maar meer nog het scherpe ‘of – of – principe beheersen, zodat de sterke vorst als het ware zich zelf tot beslissend

handelen dwingt. De discourshegemonie heeft Machiavelli weliswaar niet volledig verworpen, maar hij zag erin eerder een weg naar een falende politiek en een mislukking van de menselijke daadkracht.

Na bijna 500 jaar blijkt het werk 'Il Principe' nog niets van zijn aantrekkingskracht en profetische visie te hebben verloren. Sindsdien hebben vele politici in democratieën en dictaturen hun handelen op macchiavellistische adviezen theoretisch afgestemd, of althans praktisch in die geest doorgevoerd. **Het is niet moeilijk achter autocratische en dictatoriale regimes vele karaktertrekken van 'Il Principe' te herkennen.** Daarnaast kan dit geschrift echter ook altijd de vinger op de zere plek leggen, waar besluiteloosheid en 'political correctness' het verantwoorde handelen van politici tot in het extreem verlammen en afremmen. Opkomende populistische en autocratische bewegingen lossen als het ware macchiavellistische waarschuwingsschoten voor de boeg van globale samenlevingen, om de Herculesopgave van constructief en verantwoord politiek handelen van dag tot dag serieus te nemen en aan te grijpen.